

JACOB KATZ

Szülőfalum

Amikor elérünk egy bizonyos kort, úgy érezzük, jó lenne végiggondolni az életünket, és elmesélni, továbbadni a következő generációnak. Sokszor a gyerekek és fiatalabb barátok buzdítják az embert, hogy meséljen olyan eseményekről, melyekben ők nem vettek részt, sőt olyanokról is, amelyekben az elbeszélő sem játszott főszerepet. Amikor valaki megírja az élettörténetét, s abban számot ad a múlt eseményeiről, szükségszerűen olyan dolgokról ír, amelyeknek maga is részese volt. Ilyenkor nem a szemtanúkra támaszkodik az emlékező, hanem ön maga emlékeit idézi fel. Teszi ezt annak tudatában, hogy szavai a jövőben történelmi forrásként szolgálnak majd.

Különösen igaz ez akkor, ha a visszaemlékező maga is történész, és az élettörténeteket autentikus szakemberként képes kezelni; függetlenül a visszaemlékező személy történelmi szerepétől. Emlékei egyaránt fontosak lehetnek, akár jelentős alakítója volt a történelemnek, akár csak szemlélője, szenvedő alanya. Élettörténetének – amennyiben pontosan írja le, amit átélt –, akkor is jelentősége van, ha csak saját személyes sorsáról szól, arról, amit látott, tapasztalt. De ez csak akkor igaz, ha az élményeit nem öltözteti ideológiai mezbe, és nem torzítja el. Mind a torzításnak, mind az ideologizálásnak oka lehet akár az önigazolás, akár mások múltbéli tetteinek megszüpítése. Amennyiben az önéletrajz írója tisztességesen néz szembe a saját múltjával, képes az elbeszélt korszak atmoszféráját érzékletesen megjeleníteni. Ilyenkor az olvasó számára megadatik, hogy az elbeszélő szavait mint történelmet olvassa.

Mindazok a nemzedékek, amelyek a nyolcvanas években Izraelben vagy európai és amerikai zsidókörzésekben nőttek fel, kevésbé képesek megérteni azt a mély szakadékot, amely a ő életüket az én generációm életétől elválasztja. Az első világháború előtti korszak nagyon távoli, ezért is nevezik „letűnt korszaknak”. Az én generációm tagjai is, akik e század első évtizedében születtek, csak keveset hallhattak erről a vi-

**Részlet a szerző: A saját szememmel, egy történész életrajza című kötetéből. Ezzel az önéletrajz részlettel köszöntjük lapunk örökifjú barátját, mentorát és szerzőjét kilencvenedik születésnapja alkalmából.*

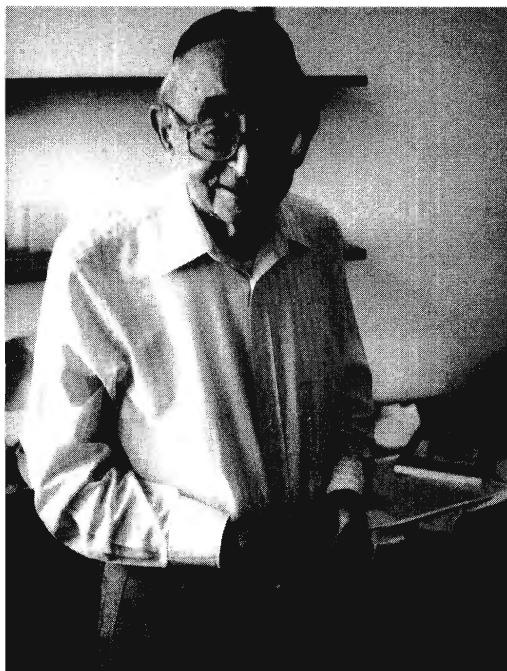

FOTO: KÖBÁNYAI JÁNOS

lágrol. Ám e „letűnt korszak” biztosságot és nyugalmat jelentett még egy olyan kis nyugat-magyarországi faluban is, mint Magyargencs, ahol születtem. Ez a nyugalom jellemezte mind a zsidó, mind a nem zsidó családokat és a köztük lévő kapcsolatokat is. A mi falunkban fél tucat zsidó család élt. A falu mintegy ezer lakója egyetlen utca két oldalán elhelyezkedő házaiban lakott, s ennek az utcának a folytatása volt az az országút, amely összekötötte őket a külvilággal. A falu lakossága három „társadalmi osztályba” volt sorolható. A legmódosabb, leggazdagabb három-négy földbirtokoscsalád tulajdonában volt a faluhoz tartozó földek jelentős része, s ez igen nagy hatalmat biztosított a számukra. Ez a kis létszámú elit csoport a faluközösségtől elkülönülve élt. Mind életformájában, mind a mindennapi élet külsőségeiben megmutatkozott gazdagságuk, különállásuk. Emeletes házakban laktak, s a házakat szépen ápolt park vette körül. Mi, falusi síhederek, zsidó és parasztyerekek legfeljebb beleshettünk ezekbe az elvarázsolt kastélyokba. A falu lakói közül sokan álltak a földbirtokosok szolgálatában, az ottani munka biztosította a megélhetésüket. Kiemelkedett közülük az urasági kocsis, aki gyakrabban a kétlovas, ritkábban a négylovas

hintót hajtott, míg a falu többi kocsitulajdonosának, a nem zsidóknak és a kevés zsidónak, meg kellett elégednie egyetlen lóval. A földbirtokosokat tekintetes úrnak vagy méltóságos úrnak kellett szólítani, nemcsak a házuk és az uradalmuk szolgáltól, hanem mindenkinek, akivel kapcsolatba kerültek. A falu lakosságának az a része, amely nem rendelkezett saját földdel, a földbirtokosok szolgálatába állt, és ily módon kereste meg a kenyerét. A falusi hierarchiában ők voltak legalul. A földbirtokosok és a cselédségük között helyezkedett el a parasztnak az a csoportja, amely saját földdel rendelkezett, és annak a műveléséből élt. A szegényparaszti családokban az asszonyok és a gyerekek egyaránt részt vettek a munkában. Ha egy család egyedül nem tudta a földjét megművelni, napszámosokat bérelt, idénymunkára vagy az egész esztendőre. Jelentékeny különbségek voltak a paraszton belül is. Néhányan közülük kifejezetten jómódúak, sőt gazdagok voltak, a többség azonban éppen csak meg tudott élni kis földjéből. Ennek ellenére azonos

„társadalmi osztályt” képezték. Életstílusuk, öltözködésük, otthonuk, étkezési szokásaik hasonlóak voltak, s ezeknek a szociológiai jellemzőknek az alapján homogén társadalmi rendet alkottak.

A falu osztályszerkezete tükrözte a Habsburg-korszak Magyarországnak általános helyzetét. A feudalizmus maradványai tovább éltek, annak ellenére, hogy a tizenkilencedik század közepén megindult a modernizáció. Magyarország büszke volt parlamentáris hagyományaira. A képviselőket ebben a korszakban az adófizetők választották, beleértve a polgárságot is. Mindazonáltal a valódi hatalom az arisztokrácia, a pénzmágnások és a dzsentrik kezében maradt. A mi falunk földbirtokosai a középnemességhez tartoztak. Hallottunk azonban olyan hercegekről és grófokról, akik egész falvak felett uralkodtak, és olyan katolikus püspökökről, akik hatalmas egyházi földbirtokok fölött rendelkeztek.

A reformáció után Magyarország vallási szempontból két részre vált. Azokra, akik a katolikus egyházhoz lojálisak maradtak, és azokra, akik a különböző protestáns vallásokhoz csatlakoztak. Bár Magyarországon a katolikus volt az uralkodó vallás, a mi falunkban protestáns volt a többség. A katolikusok és a protestánsok közötti ellentétek a mi falunkban is tetten érhetőek voltak. A falubeliek két különböző helyen gyülekeztek imára. A katolikusok a falu központjában lévő templomban, a protestánsok pedig az iskola egyik termében. A különbözőség a mindennapi életben is megnyilvánult, leginkább a falusi asszonyok viseletében. A katolikus asszonyok öreg korukig élénk színű ruhákat hordtak, a protestáns nők azonban a házasságkötésük után kötelesek voltak feketében járni. Bár a különböző vallásúak keveredtek, a vallási határvonal megmaradt közöttük. Voltak vegyes házasságok, ám ezeket mindkét vallásfelekezett rossz néven vette. Ezek a házasságok akkora ribilliót okoztak, hogy az még egy nyolc-tíz éves zsidó kisfiú számára is érzékelhető volt.

A mindennapi életvitelben is jelentős különbségek voltak a katolikusok és a protestánsok között. Emlékszem olyan esetre, amikor egy katolikus férfi öngyilkosságot követett el, és a katolikus pap nem volt hajlandó eltemetni, ezért a szomszéd falu protestáns lelkésze önként vállalta a temetési szertartás celebrálását, ami a szigorúbb katolikusok körében nagy felháborodást keltett, míg a protestánsok egyetértettek lelkészükkel.

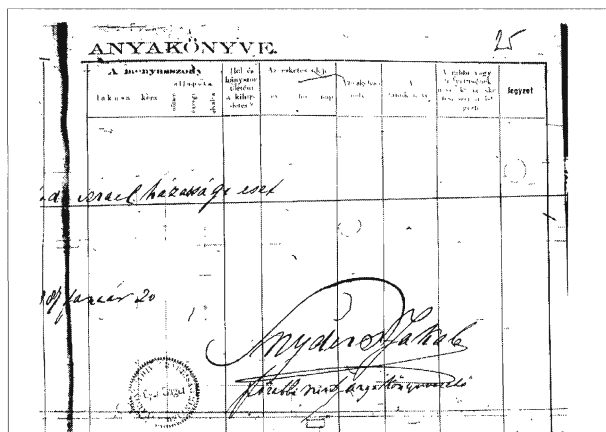
Ugyanaz a zsidó kisfiú – ha nem egyenlő mértékben is, de – távolinak érezte magától mind a katolikusokat, mind a protestánsokat. Némi fogékonyságot azonban mutatott a protestánsok iránt, mert az ő iskolájukba járt. A falu fél tucat zsidó családja a szomszédos falu, Kemeneshőgyész zsidó családjával együtt sem volt képes fenntartani külön zsidó iskolát. A zsidó családok mindig a protestáns iskolát választották, nem a katolikus, mivel azt toleránsabbnak tekintették. Ez a hatosztályos iskola ún. osztatlan iskola volt, amelyben a tanulókat két csoportra osztották, és egy-egy tanár azonos időben három osztállyal foglalkozott. Valójában ma sem értem, ilyen nehéz körülmények között a pedagógus hogyan volt képes átadni mindazt a tudást, amit az iskola megkövetelt. Egy időben és egy személyben három osztálynak kellett tanítania olvasást, írást, számolást, irodalmat, földrajzot, hittant, azon belül az Ó- és az Újtestamentumot, valamint az ország történelmének alapfogalmait. Ehhez nyilván vasfegyelmre volt szük-

ABRAHAM SÁMUEL BENJAMIN SZOJÉR(KTAV) POZSONYI FŐRABBI

ség. Mivel a tanár egyszerre képtelen volt a figyelmét egynél több osztályra összpontosítani, a többi osztálynak csendben kellett maradnia. A büntetések közé tartozott a testi fenytés is. Az alsóbb osztályok tanítója, aki egyébként iszákos ember hírében állt, gyakran alkalmazott testi fenytést. A legenyhébb fizikai büntetés három vagy négy tenyérbe mért botütés volt. A következő büntetési fokozat az összezárt ujjbegyekre mért hasonló számú ütés volt, a legsúlyosabb pedig az elfenekelés valamilyen vastagabb bottal. A fegyelem azonban nem a büntetéstől való félelemnek volt köszönhető, hanem a faluban uralkodó társadalmi struktúrának, amely az iskola mikrokozmoszában is magától értetődően leképeződött. A tanár mint a hatalom jelenlévő képviselője elegendő volt ahhoz, hogy ezt a fegyelmet kikényszerítse. Minden kiszabott büntetés ennek a társadalmi megosztottságnak volt a konkrét kifejezése.

Nem tudom visszaidézni, hogy én magam részesültem-e testi fenytésben, valószínűleg, ha igen, akkor is elfojtom ezeket az emlékeimet. Az elemi iskola alsó három osztályáról és tanítómról csak nagyon halvány emlékeim maradtak. Más a helyzet Szabó tanár úrral, aki a következő három évben tanított. Az ő emléke élénken él bennem. Szabó tanár úr nemcsak tudást adott át nekünk, gyerekeknek, hanem a véleményével és megjelenítő erejével is hatott ránk. Mivel a világi és a vallási témák nem voltak szétválasztva, a zsidó gyerekek a vallási órákon is részt vettek. Ezek a következők voltak: a Szentírás története, a protestáns egyház története és Luther Márton élete. Luther számomra igen nagyra becsült személyként jelent meg, szinte glóriával a feje körül. Ez a hatás csak akkor vált számomra nyilvánvalóvá, amikor sokkal később elolvastam Heinrich Graetz History of the Jews (A zsidók történe-

SNYDERS JAKOB GYÓRI ORTHODOX FÓRABBI ALÁÍRÁSA

te) című könyvének rövidített változatában a Lutherről szóló kemény és objektív leírást, amelynek a hatására összeomlott bennem az az ideális kép, amelyet addig magamban őriztem.

Szabó elnéző volt a zsidó gyerekekkel, még inkább az idősebbekkel, így a nővéremmel és két bátyámmal is, akik elmondták, hogy amikor a sinai-hegyi kinyilatkoztatás bibliai elbeszéléséhez értek, Szabó odafordult az osztályban lévő zsidó gyerekekhez, és megkérdezte, a Tízparancsolat hogyan oszlik meg a kőtáblákon. Amikor az egyik gyerek azt felelte, hogy mindkét táblán ötöt parancsolat van, akkor Szabó tanár úr mint az abszolút igazság letéteményese elmondta neki, hogy az első táblán van az első három parancsolat és a másodikon hét. Az első három parancsolat az ember és a Teremtő közötti, az utolsó hét pedig az ember és az embertársai közötti viszonyra vonatkozik. Ezt a jelenetet velem is megismételte, és ez az eset csak még nagyobb hangsúlyt kapott, mivel egyedüli zsidó voltam az osztályban.

A mi osztályrésznünk az egyedüllét és az elszigeteltség volt, még ha ezt nem kísérte is ellenséges érzelem és rosszindulat. A zsidó és a parasztyerek között nem volt lehetőség barátságra. Két alapos oka volt az elszigetelődesnek: az egyik a vallási, mert nem ehettük meg azt az ételt, ami nem zsidó konyhában készült, a másik pedig viselkedési és kulturális. A zsidóknak nem volt kapcsolatuk a környezetükkel: a nem zsidókkal való kapcsolat kizárólag az üzletre korlátozódott. Ezek normális időkben elég kedvezően alakultak, de nem hoztak létre közös társadalmi bázist. Áldott emlékű apámnak volt egy szerény üzlete, amelyben minden olyan árucikket tartott, a cukortól és a sótól, a konyhai eszközöktől egy vég szöveten keresztül a karácsonyfadíszig és a szemfedőig, amiről azt gondolta, hogy egy átlagos parasztnak szüksége lehet rá. Három-négy zsidó család rendelkezett hasonló üzlettel a faluban. A Deutschék boltjához egy kocsmá is kapcsolódott, ahová a parasztok betértek egy pohár pálinkára vagy sörre. A Hoffmann családnak szintén kocsmája volt, de fő jövedelmüket egy kóser mészárszék biztosította, amely ellátta Budapestet, a magyar fővárost, sőt az osztrák fővárost, Bécsset is, amely nem volt messzebb, mint Budapest. Ezek a zsidó üzletemberek – vagy legalábbis néhányan közülük – aktívan versenyeztek egymással, mivel a megélhetésük a fogyasztók ugyanazon körétől függött és azonos igényeket elégítettek ki. Minden boltnak megvolt a maga törzsközönsége, s ezt a szatócsok honorálták. A paraszt nem mindig tudott kész-

pénzzel fizetni, ilyenkor valamilyen termékkel, leginkább friss tojással fizetett, aminek az árát a szatócs határozta meg, a legutolsó nagykereskedelmi ár alapján. Ez az ár aszerint változott, hogy valamelyik közeli város falvakat járó élőállat-kereskedője éppen milyen árat fizetett. Ezek a kereskedők a szekereikkel járták a falvakat, és hetente vagy kéthetente egyszer elvitték az összegyűjtött árut. A paraszt hitelben is vásárolhatott, s ilyenkor az adósságot pontosan nyilvántartották. A fizetésre a termény betakarítása és értékesítése után került sor. Ha egy paraszt átpártolt egyik szatócstól a másikhoz, komoly esemény volt, és feszültséget okozhatott valamennyi fél számára. Mintha a szatócsok között létezett volna egy hallgatóságos megállapodás, amely megakadályozta őket abban, hogy elcsábítsák a vevő vetélytársuktól. Ha azonban egy paraszt a maga jószántából pártolt át egy másik szatócshoz, a faképnél hagyott kénytelen volt jó képet vágni a dologhoz.

A faluban élő néhány zsidó nem engedhette meg magának az ellenségeskedést. Szükségük volt egymásra, mindenekelőtt a vallásos előírások miatt, hogy elegendő legyenek a közös imádkozáshoz (minjan). A zsidók üzleti ügyekben is függtek egymástól, és a külvilág összetartásukat érzékelték. A legközvetlenebb „ellenség” az országos szövetkezet helyi üzlete volt. Ezt az országos hálózatot az antiszemita Néppárt hozta létre, abból a célból, hogy fölszabadítsa a parasztokat a zsidó kereskedők elnyomása és kizsákmányolása alól. Ezek a boltok gazdasági előnyöket élveztek, és a hatóságok nyíltan támogatták őket. Annak ellenére, hogy a zsidók egymással is versenyeztek, a szövetkezeti bolt nem jelentett konkurenciát a zsidó boltosok számára. A zsidók azzal őrizték meg a vevőkörüket, hogy cserekereskedelmet folytattak, hitelt adtak, és egyéb előnyöket biztosítottak, amelyeket a szövetkezet tisztviselői nem voltak hajlandók utánuk csinálni. A keresztyén szövetkezetek jelenléte erősítette a zsidók szolidaritását, amelyet az üzleti kapcsolatokban a kölcsönös segítség jellemezett. Például közösen vásároltak árut, és a szükség óráiban pénzt kölcsönöztek egymásnak.

A hatóságok nem éppen jóindulatú ellenőrzései gátolták a zsidó kereskedők tevékenységét, és ez összefogásra készítette őket. A boltok árukészletének egyik legnagyobb tétele a dohány volt, amit pakliban árultak, s a parasztok vagy pipázáshoz, vagy cigaretta töltésére vásárolták. Mivel a dohány jövedéki termék, és az államnak jelentős bevételt biztosít, árusítását a vámhivatal szigorúan szabályozta és feltételekhez kötötte. Ilyen feltétel volt, hogy minden dohányfajtából meghatározott mennyiségnek kellett a boltban lennie. Az adóhivatal gyakran ellenőrizte, hogy a szatócsok betartják-e a dohányra vonatkozó előírásokat. A zsidó szatócsok nagyon félték az adóhivatal embereitől, mert szabálytalanság esetén könnyen megvonhatták tőlük a dohányárusítás engedélyét, és ez veszélyeztetette volna egyébként is meglehetősen bizonytalan megélhetésüket. Amikor a szomszédos faluból híre jött, hogy érkezik az adóhivatal ellenőre, a zsidók összefogtak, hogy egyikük se kerüljön bajba, és a szükséges árut gyorsan kölcsönözték egymásnak. Ha az egyik kereskedő rájött, hogy nem rendelkezik az előírt dohánymennyiséggel, a barátjától kölcsönözte a hiányzó mennyiséget. Ha ez is kevésnek bizonyult, a zsidók az összes dohányárújukat elvitték a falu első boltjába, ahová az ellenőr először tért be. Az ellenőrt munkája befejezése

után baráti csevegéssel, egy-két pohár itallal feltartották, s közben a dohányt a hátsó ajtón átcsempeszték a következő boltba. Egyik legizgalmasabb gyermekkori emlékem, amikor részt vettem egy ilyen akcióban.

A kereskedői engedély másik feltétele az volt, hogy a bolt hetente hat napon át legyen nyitva. E hat napba beletartozott a szombat és minden más egyéb zsidó ünnep is, amelyek alatt az apám üzlete, ahogy a többi zsidó kereskedő is, természetesen zárva tartott. A bevett szokás az volt, hogy a házon belül kialakítottak egy helyet a dohánykötegeknek, és mellé tettek egy edényt a pénz számára. A paraszt bejött, elvette a dohányt, és az edénybe tette a pénzt. Ez kompromisszumos megoldás volt valamennyi fél számára. A hatóságok eltúrták a boltok nyitva tartására vonatkozó szabályok lazább kezelését, a vallásos zsidó pedig szemet hunyt a helyiségében folyó tranzakció fölött. Amint sok évvel később megtudtam, és a *The Shabbas Goy* (A sábesz gój) című könyvemben le is írtam, ezt a kompromisszumot a zsidó törvényhatóságok jóváhagyták, mert rájöttek, hogy nem követelhetik meg a törvény minden apró részletének betartását, ha az emberek megélhetése forog kockán.

Ez az öt-hat család nemcsak a szombatot tartotta meg, hanem az összes vallási előírást is, függetlenül attól, mennyire voltak szigorúak. A családfők fiatal korukban jesivában tanultak, ahol vallásos nevelésben részesültek. Az volt a szokás, hogy szombat délután egyikük otthonában összegyűltek, és részleteket olvastak fel a Talmudból. Minden férfi sorra került a felolvasásban, hacsak a kóser mészáros (sohet) – aki a helyi zsidók között a legműveltebb volt – részt nem vett az összejevetelen. A mi falunkban élő zsidók annak ellenére, hogy kevesen voltak, különösen magas szintű oktatásban részesültek. Sem a mi falunkban, sem a szomszédos falvakban nem élt annyi zsidó férfi, hogy külön-külön megtarthatták volna a hétköznapi s kivált a szombati imádságot. Ezért azt a megoldást választották, hogy a mi férfaink összefogtak a kemeneshőgyészi zsidókkal. Bár a szomszéd falu félóra járásra volt tőlünk, még elég közel esett, hogy a zsidótörvények betartása mellett csak sétának számítsa a két falu közötti út megtétele. Hol az egyik, hol a másik falu zsidói gyalogoltak fél órát a zsinagógáig, ami nem volt más, mint egy imádkozás céljaira átalakított bérelt helyiség. Bár a két falu zsidó lakói egyetlen hitközséget alkottak, mégis jelentősen különböztek egymástól. A kemeneshőgyészi zsidók megtartották ugyan a sábeszt, de nem voltak olyan tanultak, mint a mieink, ezért nem barátkoztak egymással. De a szükség rávitte őket az együttműködésre, nemcsak a minjam alkalmával, vagy hogy fönntartsák a zsinagógát, a temetőt és a kóser hentest, hanem mert a fennálló törvények ezt írták elő. A mi kis hitközségünk Nemesszalók nagyobb hitközségéhez tartozott, ahol a rabbi lakott. A nemesszalóki rabbi gyakran ellátogatott a falunkba, s amikor a falunkbeli Deutsch család legidősebb fia lett a rabbi, még annál is gyakrabban. A mi kis hitközségünk iránt minden rabbi jóindulatot tanúsított, mert tanult férfiakból állt, akik pészah vagy más nagy zsidó ünnepek előtt a Talmud napi szakaszában meg tudták magyarázni a bonyolult zsidó törvényeket. Saját lakóhelyükön vagy más kisebb falvakban lévő kisebb zsidó közösségekben egészen más volt a helyzet. Hogy hitközségünket összekapcsolták a rabbiéval, az merő ad-

MAGYARGENCS

ministratív hóbort volt csupán, aminek mindössze annyi volt a racionális alapja, hogy azonos körzethez tartoztunk. Ha a falubelieknek olyan termékre vagy szolgáltatásra volt szükségük, amit helyben nem tudtak megkapni, Pápara kellett utazniuk. A zsidó boltosok állandóan bejártak a városi nagykereskedőkhöz. Pápa székérrel két óra alatt volt elérhető, de az út második felét vonattal meg lehetett tenni, Magyargencsnek ugyanis nem volt vasútállomása, s a legközelebbi állomás tíz kilométerre volt a falunktól. Pápa biztosította a magyargencsi zsidók számára a kapcsolatot a zsidó világgal.

A pápai hitközség ortodox volt. Ez a tény a hagyománytól eltérően a különleges magyarországi viszonyok miatt speciális szervezeti jelentőséggel bírt. A magyar törvények szerint minden zsidónak tartoznia kellett egy hitközséghez, amely a helyi hatóságoknak volt alárendelve. A zsidók 1867-es emancipációja alkalmával azonban a kormány megkísérelt létrehozni egy egységes, országos szervezetet, amely irányítja a közösségi ügyeket, és kijelöli azokat a hivatalos személyeket, akik a kormánynál képviselik a zsidókat. 1868-ban összehívták a zsidó közösségek képviselőit, hogy megfogalmazzák az újonnan létrejövő zsidó szervezetekre vonatkozó alapszabályt. Ennek a kongresszusnak a képviselői, miként a magyar zsidók, két táborra oszlottak. A többség jelentős és kevésbé jelentős vallási és kulturális reformokat akart, a kisebbség azonban annyira szemben állt ezekkel, hogy semmilyen közös tárgyalási alap nem alakulhatott ki. A kisebbség attól félt, hogy amennyiben létrejön egy országos szervezet, a többség rájuk kényszeríti akaratát. Ezért, tiltakozásul, kivonultak a kongresszusról. Később mégis megalkult az országos szervezet, ezt azonban a szélsőségesen vallásosak elutasították. A kormány számukra külön szervezet megalakítását tette lehetővé, őket neveztek ortodoxoknak. A kongresszus által létrehozott szervezetet támogató gyülekezeteket újítási kísérleteik miatt neveztek neológoknak. A kormánnyal szemben azonban mindkét szervezet képviselte a zsidókat. Voltak olyan gyülekezetek, amelyek egyik szervezethez sem csatlakoztak, helyette fenntartották a status quót, megmaradtak a helyi hatóságok alárendeltségében, s ezért őket „status quósoknak” nevezték. Mindazon közösségek, amelyekben a neológok és az ortodoxok hivatalosan nem váltak szét, a helyi hatóságoknak alávetve folytatták tevékenységüket. Ha egy gyülekezet az ortodox szervezethez csatlakozott, még azok a tagjai is szükségszerűen oda tartoztak, akiknek a hite és

MAGYARGENCS

életstílusa távol állt az ortodoxokétól. Ez történt a pápai gyülekezettel is, amely az egyik legnagyobb magyarországi gyülekezet volt, és a magyargencsi kis gyülekezet is így került az ortodoxok közé. Azon hitközségi tagok mellett, akik igyekeztek fenntartani a hitélet minden funkcióját, sok olyan család is volt, amely lényegesen lazábban fogta fel a zsidó élet törvényeit. Ők mind életvezetésük, életmódjuk, mind megélhetésük forrását tekintve különböztek a gyülekezetben élő többi zsidótól.

A közösségi élettől leginkább elidegenült zsidó vette bérbe a falu egyik arisztokratájának a birtokát – tipikus jelenség volt ez Magyarországszerte. A felső és alsó nemesség közül sokan nem tudtak megbirkózni a modernizáció nyomán keletkezett problémákkal, nem voltak képesek igazgatni birtokukat. Így inkább eladták vagy bérbe adták gazdag embereknek, vagy olyan kezdeményezőkésséggel rendelkező bérlőknek, akik az új mezőgazdasági művelési módszerekkel nagyobb profitot termeltek, és jobban kiaknázták a lehetőségeket. Magyarországon a kapitalista vállalkozók többsége zsidó volt. A mi falunkban is élt egy Steiner nevű földbérlő. Feleségével együtt a falu széli kastélyban lakott, s nem volt gyermekük. Ez a bérlő a földbirtokosok minden előjogát élvezte. Kétséges azonban, volt-e – akárcsak a cselédei szemében – olyan becsülete, mint egy nem zsidó földbirtokosnak. Egyszerűen csak „a zsidó”-ként emlegették, s nem kell mondani, hogy Steiner úr nem barátkozott a zárt társadalmi körben élő többi földbirtokossal. Ugyanakkor, ha nem szakadt is meg, a helyi zsidókkal láthatóan igen laza volt a kapcsolata. Emlékszem, egyszer az anyám valami feladattal elküldött a nővéremmel együtt Steiner úrhoz, még az első világháború idején, amikor apám katona volt. Az úton arról beszélgettünk, hogy ez a Steiner mennyivel az átlagember felett áll. Anyám mesélte, hogy egyszer a bérlő felesége, aki nem volt különösebben okos asszony, megjegyezte, milyen szerencsés az anyánk, hogy nem kell hitvány cselédekkel foglalkoznia, mert abban az előnyös helyzetben van, hogy maga gondoskodhat a férjéről és a hat gyerekről.

Nem ismertem ennek a bérlőnek a vallási nézeteit. A birtokát valószínűleg ugyanúgy vezette, mint bárki más, és nem volt tekintettel a sábeszre vagy az egyéb zsidó ünnepekre. Nem titkolta, hogy zsidó, rendszeresen fizette a hitközségi adót, de a zsinagógába nem járt el – a szertartás bonyolultsága megrémítette. Az a szóbeszéd járta, hogy Celldömölkön, környékünk második legnagyobb városában érte a jom kipur, s ott a neológ

zsinagógában csatlakozott az imádkozókhoz, és tanúságot tehetett zsidóságáról, anélkül, hogy magát vagy zsidó társait zavarba hozta volna. A világban otthonosan mozgó, hagyományoktól eltávolodó, társadalmilag elszigetelt zsidóság igen jellemző volt az akkori Magyarországon.

Egy másik, nem tipikus, a zsidó társadalom peremén élő jelenség volt Schoenfeld úr, takarékszövetkezeti igazgató, aki nagy társadalmi megbecsülésnek örvendett. A hivatalába a mi kertünkön keresztül vezetett az út, ezért gyakran láttam a parasztokat, amint kölcsönért vagy adósságuk törlesztése miatt ki-be jártak. Emlékezetem szerint a szüleim takarították a hivatalát. Szüleim és Schoenfeld úr között szívélyes kapcsolat alakult ki, de ez nem vonatkozott a család más tagjaira. Schoenfeld úr a szomszéd faluban élt, s naponta gyalog vagy lovas kocsival érkezett. A falubeli zsidó boltosok magasabb osztálybelinek tekintették, és valóban különbözött is tőlük a valláshoz való viszonyában. Ritkán látogatta a zsinagógát, és arról sem vagyok meggyőződve, hogy a kóser előírásokat szigorúan betartotta. Modern felfogása nyilvánvaló volt, s ez meglátszott gyerekeinek taníttatásában is. Fia, aki néhány évvel volt csak idősebb nálam, a pápai katolikus gimnáziumban tanult. Ez az iskola a legmagasabb intellektuális és oktatási szintet képviselte. Valószínűleg ez volt az oka, hogy az apám, a többi zsidóhoz hasonlóan, ezt az iskolát a saját fiai számára elképzelhetetlennek tekintette. Ennek ellenére Schoenfeld úr nem zárkózott el teljesen a hitközség életétől. Emlékszem, egyszer a zsinagóga padlóján ült av 9-én, a Templom lerombolásának évfordulóján, miközben az ő fia tette fel a kérdést, hogy a rómaiak miért pusztították el a Templomot. Válaszából én is megismerhettem a zsidó történelem egy fejezetét.

A közösség harmadik rendhagyó tagja a falusi orvos, a körorvos volt, aki a környék falvainak lakóit gyógyította. Magyargencs tekintélyéhez az is nagyban hozzájárult, hogy mind az orvos, mind a patikus itt lakott. A mai napig emlékszem egy betegre, aki szekéren kuporogva, párnák és takarók között érkezett az orvoshoz. Fogalmam sincs, hogy az akkori megítélés szerint mennyire volt jó az orvosunk. Mindenesetre bizonyos, hogy szükség volt rá. Egyik legkorábbi gyermekem emlékem, hogy nagy beteg apai unokahúgomat hozták hozzánk. A nagybátyám Börzsönyben, a világtól elszigetelt, a mienkénél is sokkal kisebb faluban élt, ahol csak két zsidó család lakott. Az orvos azonban nem tudott segíteni az unokahúgomon. Nálunk halt meg, és nekünk a rabbinikus hagyományok szerint el kellett hagynunk a házat, az éjszaka közepén át kellett mennünk a szomszédokhoz.

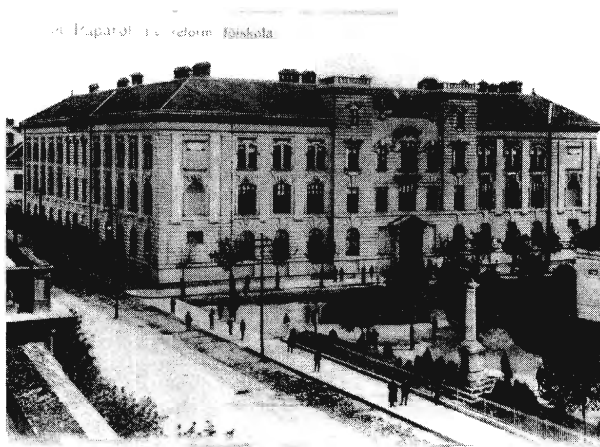
Az orvos és a családunk közötti kapcsolat túlment az orvos-beteg hivatalos kapcsolatán. Ez az orvos betegeknek nemcsak a fizikai állapotával törődött, hanem kulturális igényeivel is. Tőle kaptuk meg a napilapokat, igaz, csak néhány napos késéssel. Apám a német-jiddis nyelvű *Allgemeine Jüdische Zeitung* zsidó újságra fizetett elő egy másik falubelivel közösen. Anyám, aki művelt asszony volt, s a magyaron kívül németül is beszélt, nehezen értette meg ezt az újságot. Egy újságra is nagy luxus volt előfizetni, a magyar napilapok amúgy is drágábbak voltak, mint a zsidó újság, s egy elfoglalt háziasszonynak, mint az anyám, nem sok ideje maradt újságolvasásra. Így sábeszkor valamelyik gyerek átment

az orvoshoz, és megkapta *Az Újság* című jól ismert liberális lap számaát. Anyám ekképpen enyhíthette kulturális szomját, én pedig e lapnak köszönhetően kicsit bepilanthattam a világ sokszínűségébe.

Nem tudom, az orvosunk mennyire tartotta be a zsidó szokásokat. Ünnepnapokon és a nagy szent ünnepeken mindig elment a zsinagógába, a zsidók pedig tisztelték a foglalkozása miatt. Emlékszem, egyszer felszólították, hogy ő mondja el „A mi tanítónk” című áldást. Ez a szokás a gettókorokban alakult ki, amikor az orvos a rabbival azonos társadalmi elismerésben részesült. Az orvos láthatólag azoni volt, hogy megnyerje az embereket a felvilágosodás eszméjének. Ő ismerte fel idősebb bátyámnak, Joseph Mordehájnak különleges tehetségét, és felajánlotta, hogy bejuttatja a pápai gimnáziumba, és tanítatásának a költségeit is állja. Apám azonban ezt visszautasította. Joseph Mordeháj az elemi iskola befejezése után nem gimnáziumba, hanem a jánosházai zsidó iskolába, a talmudtórába került. Aztán az egyik jesivából a másikba ment, azt a szokást követve, amelyet a Deutsch és a Hoffmann család fiai honosítottak meg a falunkban.

Anyám gyakran mondta, hogy „ha nem akarsz falusi fajankó és vidéki zsidó maradni, el kell menned itthonról, bármily nehéz lesz is mindannyiunk számára az elválás”. A zsidó műveltség megszerzése nagyon fontos volt. Milyen feltételeket biztosítottak egy zsidó gyerek számára a falusi életkörülmények? Az apám még mielőtt iskolába mentem, megtanított a zsidó ábécére, így készített fel arra, hogy imádkozzam a sziddurból. Azelőtt elég gyerek volt a két faluban, hogy tanárt fogadjanak melléjük, aki a zsidó vallásra oktatta őket. Az én időmben ezt a feladatot a kóser mészáros látta el. Ez sok helyen volt így, ahol egy-egy településen kevés zsidó élt. Mondták is tréfásan, hogy a kétféle kötelezettségnek hűségesen eleget tesz, kivéve, amikor összekeveri a kettőt: a csirkéket oktatja, a gyerekeket pedig agyoncsapja. Csak később jöttem rá, hogy fizikailag nem bántott ugyan, de szellemileg agyoncsapott.

Zweig úr Máramaros vidékéről, Magyarország túlsó végéből került hozzánk. Az a vidék földrajzilag és kulturálisan egyaránt távol esett tőlünk. A zsidók az ország északi részét Unterlandnak, a déli részét Oberlandnak nevezték. Mi az Oberlandban éltünk. A galíciai határvidéken, Máramarosban a jiddis volt az uralkodó nyelv, a mi vidékünkön pedig egyre inkább a magyar helyettesítette a német-jiddist. Már az idősebbek is egyre kevésbé beszéltek; szókészlete nem volt elegendő ahhoz, hogy a zsinagógában prédikáljanak vagy a Talmudot tanulmányozzák ezen a nyelven. Apám a Máramarossal határos Ugocsa megyében született. Fiatalon került Pápa környékére, és jól beszélt jiddisül. Az anyám azonban nem. Ő Győrben nőtt fel, német ajkú családban, és magyar nyelvű iskolába járt. Ezért a szüeim közös nyelve a magyar volt, és nekünk, gyerekeknek is a magyar lett az anyanyelvünk. Zweig tanár úr azonban éppen csak konyított valamit a magyar nyelvhez. Ahhoz, hogy kóser mészárosként működni tudjon, nem is volt szüksége többre. Magyarul csak ritkán és kelletlenül szólalt meg, amikor bennünket tanított. A mi vidékünkön különösen bonyolult volt a Biblia oktatása, mert egy Fuchs nevű német pedagógus könyvből tanultunk, s ebben az eredeti héber szöveg mellett ott volt Fuchs szó szerinti német fordítása. A gyerekeknek kívülről meg kellett tanulni-

uk mind az eredeti szöveget, mind annak német fordítását. Ennek a módszernek az volt a célja, hogy a német szöveget akkor is kívülről tudjuk, ha a héber szöveget a tanár eltakarta. Teljes volt tehát a nyelvi zűrzavar. A tanárnak és a diáknak ellenkező volt a célja. Az egyik félreértette a másikat, egyikük sem értette a fordítást, mert az meghaladta Zweig úr német nyelvtudását. Így én a szavakat csak önmagukban memoriáltam, és megpróbáltam kitalálni a jelentésüket. Ha néha megkockáztattam egy-egy kérdést, nem biztos, hogy kielégítő választ kaptam rá.

Álljon itt egy példa erre a helyzetre. A magyar nyelvben, ellentétben a héberrel, nincs a főneveknek nemük. Amikor elérkeztünk ahhoz a bibliai történethez, amelyben Jákob újra találkozik Ézsauval a Jabbók nevű gázlónál, és olvastunk mindazokról a hasonállatokról, amelyek Jákobbal voltak, olyan héber szavak kerültek elő, mint csacsi (hamorim) és számár (atonot). Fuchs ezeket a szavakat németre fordította: Eselin és Esel. Amikor a diák arra volt kíváncsi, hogy mi a különbség a két hasonló szó között, a tanár magyar konyhanyelven azt válaszolta, hogy az egyik az asszonyszámár, vagyis a számár felesége.

Természetes, hogy ilyen körülmények között egy gyermek számára nem bontakozhatott ki a judaizmus élményének intellektuális dimenziója. A judaizmus élményét elsősorban a sábesz, valamint az otthon és a zsinagógában átélt ünnepek nyújtották. A közös imádságokon, amelyeken apám is részt vett, a kántorok megőrizték a Prágától Pozsonyig terjedő askenázi tradíciókat. Minden ünnepnek megvolt a saját, semmivel össze nem téveszthető dallamvilága, és a kántorok az ünnepi énekeket a maguk egyszerűségében és a hagyományoknak megfelelően gajdolták. Ezek a közös imák máig tartó hatást gyakoroltak rám. A kántorok szokás által szentesített privilégiuma volt, hogy vezessék az imát, ha a nagy szent ünnepek alatt a Kol Nidré vagy más énekeltek. Megtanultam az ő hanglejtésüket, s amikor megkértek, hogy Salia Cibburként tevékenykedjek, ezt alkalmaztam magam is, mint később visszatérek rá. A legkisebb zsidó közösségek is ápolták a hagyományos vallási kultúrát, amely elég erős volt, hogy magával ragadja és egyesítse a hatáskörükbe került zsidókat. A zsidó tradíciók azonban nem tudták kielégíteni egy olyan koravén gyerek intellektuális szükségleteit, amilyen én voltam.

Szellemi világot a véletlenül felfedezett nem zsidó források alakították. Az iskola szerény könyvtára az

Budapest, 10. October 1928. ALLGEMEINE JÜDISCHE ZEITUNG. XXXIII. Jahrgang Nr. 157.

הַבִּלְטוּן הַיְיִדִישׁ

יום טוב מן האילנות והגומל ומהן את דיוקן האלוקים אלהים אמת.

(Text of the article follows in columns, including a large section titled "אנדרטיקטע סרענעס מטרטער אלטע" and other smaller sections.)

idősebb gyerekekre volt méretezve, de fiatalon összededtem a bátorságomat, és megkértem a közelünkben lakó Szabó tanár urat, vegyen ki nekem könyveket. Az első könyv, ha jól elmékszem, Jules Verne *Nyolcvan nap alatt a Föld körül* című műve volt. A könyvtár legtöbb könyve magyar szerzőtől származott, s az volt a céljuk, hogy már fiatalon kialakítsák a gyerekekben a hazaszeretetet. Nálam teljes sikert értek el. Mikor az első világháború kitört, éppen tízéves voltam. Olvastam az újságokat, és szilárd meggyőződésemmé vált, hogy Ferenc Ferdinánd meggyilkolásával az Osztrák-Magyar Monarchiát belekényszerítették a háborúba. Semmi kétségem sem volt afelől, hogy az igazság győzni fog, amelyet az általunk igen tisztelt Ferenc József képviselt.

Hazafias nevelésem egyik fő forrása az az ifjúsági hetilap volt, amelyet az anyám járatott nekem, bár bizonyára nem ilyen célt akart vele elérni. Anyám úgy érezte, hogy az olvasás iránti éhségem kielégítése és általános műveltségem tágítása miatt szükséges jártni ezt a lapot. Ez vélhetően akkoriban történt, amikor az apám a háborúban harcolt, és a bátyáim sem voltak otthon.

Anyámra az időben sokkal több teher hárult. Már azt sem értem, hogyan boldogult a normális, háború előtti években. Olyan háztartást vezetett, amelyben hétköznap öt-hat, ünnepekkor nyolc embert kellett el látni, s ez önmagában is nagy feladatot jelentett. Igaz, a főzést nem művelte magas szinten. Minden reggel tejeskávé ittnak, hozzá kenyeret ettünk, vacsorára ugyanez volt tojással és sajttal vagy sózott hallal kiegészítve. S ez ismétlődött nap mint nap. A főétkezés, az ebéd levesből, húsból és különböző galuskákból állt. Sábesszor és az ünnepek alatt változatosabb volt a menü. Kenyer helyett frissen sütött hallat ettünk (ünnepi kenyér), a főétel pedig a laktató csolen volt, és sütemények is kerültek az asztalra. A legtöbb ételmiszert

könnyen be lehetett szerezni vagy a parasztoktól, vagy közvetlenül a boltunkból; az elkészítésük azonban a primitív körülmények miatt sok veszéllyel járt, mert nem volt bevezetve sem a víz, sem a villany. A világhősságot petróleumlámpa szolgáltatta, a vizet pedig az udvaron lévő kútból vödörrel mertük. A tűzifa a ház mögött állt kupacban, onnan cipeltük be a házba. A kenyérsütés hosszú és körülményes folyamat volt. Este a tészta gyúrásával kezdődött, és másnap hajnalban úgy fejeződött be, hogy a cipókat betettük a fával fölfűtött kemencébe. Egy-egy alkalommal két hétig elegendő a kenyér sütöttünk. A második hét végén azonban a cipók már olyan szárazak voltak, hogy nyirkos kendőbe kellett őket tekerni, hogy fogyaszthatók legyenek. A tejet vagy a falubeli zsidóktól, vagy egy szomszédos paraszttól vettük, akinek volt tehene. Ilyenkor jelen kellett lenni a fejésnél, nehogy megszegjék az előírásokat. Tartottunk csirkét, és hizlaltunk libát, ezek gyakran kerültek az asztalunkra. A liba helyettesítette a disznóhúst, a parasztek legfőbb eledelét, s a libaszirt használtuk a főzéshez is. A libák hizlalási időszakában még több volt a munka a ház körül. Családunk anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy állandó cselédjányt tartson, ezért csak nagymosáskor jött egy-két napra mosónő. Apám segítségével a háztartásban arra korlátozódott, hogy vizet hordott a kútból, vagy a tűzifát hordta be az udvarból, és tüzet rakott, hogy a kenyeret megsüthessük. Anyám viszont olyankor is aktívan részt vett a boltban a vevők kiszolgálásában, amikor apám otthon volt. A ház körüli munkáknak ez az egyetlen eloszlása azt a kulturális normát tükrözte, amely szerint a házimunka a nő kiváltsága, míg a kenyérkeresetben a házaspár mindkét tagja egyformán részt vesz. Mivel a lakás és a bolt ilyen közel egymáshoz – hiszen a bolt nem volt más, mint a házunk egy utcára nyíló szobája –, magától értetődött, hogy a család összes tagja besegít a bolti munkába, még a gyerekek is, amikor elértek egy bizonyos életkort. Az utcára nyíló ajtón csengő jelezte, ha vevő érkezett, és az szolgálta ki közülünk, aki a legközelebb volt. Mi, gyerekek is tudtuk az egyszerűbb portékák: egy csomag dohány, fél kiló cukor stb. árát. Ha valami bonyolultabb dolgra volt szükség, szóltunk a szüleinknek, s olyankor egyikük a segítségünkre sietett.

Úgy hiszem, apám üzleti érzéke nem volt jobb, mint az anyámé. Mindketten előzetes tapasztalatok nélkül lettek kereskedők. Apám, mint már említettem, az ország északi részéről származott. Pápán járt Arje Roth jesivájába. Roth rabbi, Herzl Tivadar kortársá, egyike volt a kevés vallásos cionistáknak. Azt nem tudom, hogy apám mennyire volt lelkes diák, de olyan magabiztosan használta a talmudi kifejezéseket, mint aki gyermekkorra óta ismeri azokat. Felnőttként már csak néha vett elő egy-egy bibliai kommentárokat és hitszónoklatokat tartalmazó könyvet, és csak sábeszkor hallgatta a Talmud-magyarázatot. Mindazonáltal méltónak találtattam arra, hogy eljegyezze Jacob Sniders győri rabbi fogadott lányát.

Sniders rabbi holland származású volt, és azért jött Magyarországra, hogy Abraham Samuel Benjamin Sofer rabbi híres pozsonyi jesivájában, a Ktav Soferben tanuljon. Itt benősült Schick-Bresnitz rabbi családjába. Az ő fiuk volt apai nagypám, Joseph Bresnitz, a Wachterlitz hitközség rabbija. Anyám szülei az 1878-as kolerajárványban elpusztultak, és a hat árvát a rokonok

vették magukhoz. A legkisebb gyereket, a hároméves Binát Sniders rabbi fogadta örökbe, és egyetlen fiával, Ben-Zionnal nevelte fel, aki a rabbinátusban követője volt. Egy nagynénim bizalmasan megsúgta, hogy Ben-Zion feleségül akarta venni azt a lányt, akivel felnőtt, de a szülei ebben megakadályozták. Ez eléggé hitelesnek tűnik számomra, s bár sem Ben-Zion, sem Bina célzást sem tett erre soha, ez nem csökkent a történet valószínűségét. A társadalmi illem úgy kívánta, hogy ők ketten más-más utat járjanak. Ben-Zion elvette Friedman Dávid deutschkreutzi (magyarul: Németkereszt) rabbi lányát. Deutschkreutz egyike volt az Esterházy herceg burgenlandi birtokán lévő hét hitközségnek. Az örökbe fogadott lány számára egy olyan diákot találtak, aki tanulmányai és szent élete alapján megfelelőnek bizonyult, de nem volt esélye rá, hogy rabbi legyen belőle. Az egyetlen karrier, ami egy apámhoz hasonló jesivanövendék számára nyitva állt, az volt, hogy feleségül vegyen egy anyámhoz hasonló leányt, s annak a hozományát valamilyen üzletbe fektesse. Apám először Pápán nyitott boltot. A legidősebb bátyám 1900-ban még ott született. Erre az üzletre apám drágán ráfizetett, mert egy év múlva fel kellett számolnia. Mivel tőkéje nem volt, nem maradt más választása, mint hogy a nagykereskedők hitelére és jóindulatára támaszkodva egy közeli faluban szatócsboltot nyisson. Így került a fiatal Katz családja Magyargencsre, ahol zsidó hitsorsosai között is idegen volt. Még azok a falusiak is, akik nem Magyargencsen születtek vagy nevelkedtek, a szomszédos településekről származtak, és kiterjedt rokoni és baráti kapcsolatokkal rendelkeztek. Katzot időnként még évekkel később is német-jiddisül hergelauffnének nevezték, ami magyarul jöttmentet, idegenből, távolból jövőt jelent. Apámnak két lánytestvére és azok gyerekei továbbra is az ország északi vidékén éltek, és csak ritkán látogattak meg bennünket. Anyám bátyjai és nővérei zömében Pozsonyban és annak környékén laktak. Egyik nővére Vas megye legnagyobb városába, Szombathelyre, az ottani rabbihoz ment feleségül. Magyargencs Vas megye legészakibb részében volt. A Győrben élő Sniders család és a közöttünk lévő viszonylag kis távolság túl nagyknak bizonyult ahhoz, hogy gyakran meglátogassuk egymást, s csak akkor volt lehetőség a találkozásra, ha az utazásnak üzleti célja is volt. Szüleimnek – más választásuk nem lévén –, el kellett fogadniuk azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyeket a közvetlen környezet biztosított. Anyám nem érezte jól magát a falusi asszonyok között, mert neveltetése során magasabb műveltségű emberekhez szokott. Apám szintén úgy érezte, hogy nem megfelelő számára az a közeg, amelyben él, mert szélesebb látókörű nevelésben részesült. Figyelemmel követte a judaizmus különböző áramlatainak a neológok és ortodoxok között folyó vitáit, s különösen érdekelték az ortodox hitközségeken belül a rabbik és hitközségi vezetők között lévő feszültségek és rivalizálások. Apám lelkesen olvasta a német-jiddisül megjelenő zsidó újságot. Számára egy-egy Pápán tett üzleti látogatás mindig különösen nagy jelentőségű volt, mert olyan pletykákat tudott meg, amelyek jobban érdekelték, mint az út üzleti vonatkozásai. Ezért-e vagy másért, de nehezen vette fel a versenyt a kereskedőtársaival. Ösztönös kívülmárada a helyi társaságból üzleti sikereit is hátráltatta. Anyám mesélte, hogy egy falubeli arisztokratával apám azért szakította meg az üzleti

kapcsolatot, mert az úgy tett, mintha meg akarná ölelni az anyámat. A barátságos közeledést határozott fellépéssel elutasították, az a férfi pedig soha többé nem lépte át a boltunk küszöbét.

Apám üzleti sikertelenségének oka nyilvánvalóan üzleti érzékének hiánya volt. Ez egyaránt megnyilvánult abban, ahogy a nagykereskedőktől vásárolt, és ahogyan az üzletet vezette. Ezt állította második legidősebb bátyám, Izrael, aki később sikeres győri üzletemberként a mi boltunkba is betársult. Üzletünk minden bizonnyal kevés hasznot hozott, de mert nem vettünk könyvelést, a pontos adatokat nem ismerhetjük. Akkor vált kritikussá a helyzetünk, amikor nem volt többé elegendő készpénzünk a készletek feltöltésére, és a hiteleink is kimerültek. Az ilyen nehéz helyzetet átmenetileg úgy oldottuk meg, hogy egy falukbéli zsidótól vagy paraszttól kértünk kölcsönt, de a kölcsönök visszafizetése állandó problémát okozott. Volt egy eset, amely – talán a végkimenetelle miatt – annyira megviselte apámat, hogy újra meg újra elmesélte. Egy nagykereskedő, akinek tartoztunk, elveszítette a türelmét, és beperelte apámat. A bíróság jogosnak ítélte a követelését, és árverést rendelt el. Megjelentek a végrehajtók, és elárverezték a dolgainkat, annak rendje és módja szerint. Apámnak azonban rendkívüli erőfeszítések árán mégis sikerült összeszednie a szükséges pénzt, hogy megakadályozza minden vagyonának elvesztését. Az árverés nemcsak anyagi veszteséget okozott volna, hanem súlyosan sértette is apám büszkeségét. Apám különösen fől volt dúlva, mert személyesen ismerte az őt perbe fogó nagykereskedőt, aki ortodox körökbe tartozó tanult zsidó volt. Az apám számára neveltetése következtében ez a magatartás egy hittestvérrel szemben ismeretlen volt. Nem sokkal később egy vendéglőben összetalálkoztak. A férfi a szokásoknak megfelelően üdvözölte apámat: Salom Aléhem rabbi Sámuel, amire az apám dühösen azt válaszolta a Bibliából (Ézsaiás 48:22) „Nincs békességük a bűnösöknek, mondta az Úr”, és nem fogadta el a feléje nyújtott kezét.

Valószínűleg a szellemes visszavágás miatt mondta el apám újra meg újra ezt az anekdotát. Szüleim általában hiába próbálták eltitkolni előlünk, gyerekek elől nehéz körülményeinket, hisz az arcukra voltak írva a problémák, amelyek az otthoni légkört uralták. Soha nem éhezünk, de szűkösen élünk, és egy új ruhát vagy cipőt venni ünnepkor már problémát jelentett, bár valahogy mindig megoldották. Mivel két bátyám volt, a még használható kinőtt ruháikat örököltem. Amikor pészah előestéjén méretre csináltatott ruhát kaptam, olyan eseménynek számított, amit máig sem tudok elfelejteni.

Tragédia-e, hogy ilyen nehéz körülmények között nőtünk fel, szinte a nyomor határán? A válasz többféleképpen értelmezhető. Mi, gyerekek nagyon közel kerültünk egymáshoz már attól is, hogy láttuk, micsoda erőfeszítéseket tesznek értünk a szüleink. Tán nem kívánatosabb ez a helyzet annál, amikor a gyerekek mindent megkapnak, amit kérnek, aztán ha valamely kívánságuk mégsem teljesül, elkeserednek, mi több, gyűlölettel fordulnak szüleik ellen? Mi hatan, fiú- és lánytestvérek ép bőrrel megúsztuk ifjú életünk megpróbáltatásait, a gyerekkori nélkülözések nem fordítottak bennünket sem szüleink ellen, sem azon vallási és etikai normák ellen, amelyeket a szüleink megpróbáltak számunkra közvetíteni, miként azt majd a későbbiekben látni fogjuk.